

PODMIENKY POZNÁVANIA A PROBLÉM UNIVERZÁLNOSTI PRIESTORU A ČASU

EMIL DRAGŮŇ, Ústav marxizmu leninizmu pri VŠ poľnohospodárskej, Nitra

DRAGŮŇ, E.: The Conditions of Cognition and the Problem of Universality of Space and Time. *Filozofia* 31, 1976, No 1, p. 94—105.

The process of the development of scientific cognition in penetration into the non-classical worlds presents once again the problem of complexity of the cognitive process — the conditions of cognition. Stemming from the existence of the universal dialectical connection of phenomena of material reality the conditions of cognition — be it material or ideal-theoretical ones — enable the realization of the process of objectivization or dialectical homogenization of phenomena of the reality. The metaphysical solution of the place of the conditions of cognition in the process of cognition led also to the origin of conceptions that deny the universality of space and time.

Nastolovať, riešiť a vôbec zaoberať sa problémom univerzálnosti priestoru a času má veľký teoretický, metodologický a svetonázorový význam pre špeciálnovedecké poznávanie skutočnosti, najmä v takých obdobiach rozvoja poznávania, keď sa robia zásadné pokroky v prenikaní do podstaty objektívnej reality.

Idea univerzálnosti priestoru a času sa v dejinách poznávania zásadne rozvíjala. Tak ako sa vyvíjalo poznávanie objektívnej skutočnosti, bola táto idea konkrétnejšia, a teda objektívnejšia.¹ Najadekvátnejšie sa rieši univerzálnosť priestoru a času v marxistickej filozofii. Marxistická filozofia na dôsledne materialistických stanoviskách kriticky prekonáva a syntetizuje vývin názorov na univerzálnosť priestoru a času. V marxistickej filozofii rozumieme pod univerzálnosťou priestoru a času dialektickú spätosť absolútnosti a relatívnosti priestoru a času.

Na druhej strane, aj v neadekvátnych filozofických systémoch sa formovali koncepcie popierajúce univerzálnosť priestoru a času. Formovali sa tak rôzne varianty eliminačných koncepcií priestoru a času (kauzality, zákonitosti...). Príčiny vzniku takýchto koncepcií sú veľmi početné. Avšak gnozeologické zdroje týchto koncepcií sú zrejme jedny z najvážnejších. Vo všeobecnosti ide vždy o antidialektické zvyrazňovanie významu istej hranice ľudského poznávania skutočnosti (2, s. 387) Od spätosti týchto faktorov s ostatnými gnozeologickými, ale aj so spoločensko-triednymi faktormi závisela aj ostrosť vytvorenej eliminačnej koncepcie, jej zameranosť a konkrétne-praktické domýšľanie, zvyrazňovanie jej metodologickej funkčnosti a pod. (Okrem týchto subjektivisticko-relativistických tendencií sa objavovali aj subjektivisticko-absolutistické tendencie. V nich sa absolutizovali konkrétne-historické názory na priestor a čas, kauza-

¹ M. Zigo hovorí podobne o ideí zachovania a B. G. Ivanov o ideí determinizmu.

litu a pod. Obe tieto tendencie v konkrétnych historických podmienkach tesne súvisia.)

Domnievame sa, že treba venovať pozornosť problému (jeho riešenie má závažný význam pre objasnenie nastolených otázok), aký význam majú podmienky poznávania v poznávacom procese? Aká je povaha podmienok poznávania, aká je ich štruktúra, v akej miere sa zúčastňujú na ľudskom osvojovaní skutočnosti? Od riešenia týchto otázok závisí do istej miery aj riešenie problematiky teórie úrovni, ako aj konkrétnejšie riešenie univerzálnosti priestoru a času.

Ako sa v modernej fyzikálnej vede gnozeologicky problematizuje význam a miesto experimentálnych podmienok poznávania (3) hmotných javov, v takej miere vystupujú do popredia podmienky poznávania ako prvok samého procesu poznávania. Nepochybne je to dané aj ontologicky, úrovnostnou štrukturalizáciou skutočnosti. Čoraz zrejmejšie sa vyčleňuje prvok procesu poznávania — podmienky poznávania. V tejto časti chceme hovoriť o tom, ako možno reálne chápať existujúce podmienky poznávania. Keď hovoríme o poznaní, o poznávacom procese, máme na mysli prirodzene uvedomelý proces získavania nových poznatkov o objektívnej realite. Teda rozširovanie, prehĺbovanie poznatkov o materiálnej skutočnosti.

Do štruktúry podmienok poznávania možno zahrnúť:

1. Subjekt a objekt sú spoločensky determinované. Bez spoločnosti by neexistoval ani poznávací proces, a teda ani subjekt ani objekt. Keďže subjekt existuje len ako moment dialektického, objektívne existujúceho vzťahu s objektom, oba sú vlastne diferencované na základe spoločenskej činnosti. Teda ak subjekt neexistuje sám osebe, výlučne izolovaný od objektu, to isté platí aj o objekte poznávania. Avšak oba prvky poznávacieho procesu sú geneticky determinované existenciou spoločnosti, konkrétnejšie spoločenskou praxou. Vzhľadom na zložitú štruktúru spoločenskej praxe možno povedať, že je základom, zdrojom poznávania. Poznávanie je momentom, stránkou spoločensko-praktickej činnosti. *Spoločenská prax* je jednou zo základných podmienok poznávania. Je neodmysliteľnou podmienkou. Pritom ide o dialektický vzťah spoločenskej praxe a poznávania, ktorý spočíva v tom, že spoločenská prax presahuje existujúci stupeň poznávania skutočnosti. Stáva sa tak determinujúcim základom rozvoja poznávania, ktorý vzhľadom na svoju povahu je relatívne samostatný. A naopak, úspech spoločenskej praxe závisí a je spätne podmienený stupňom rozvoja vedeckého poznávania (9, s. 14) Vzhľadom na uvedené chápanie poznávania treba chápať spoločenskú prax ako revolučnú, pretvárajúcu materiálnu činnosť, zameranú na prírodu, spoločnosť i samého človeka.

2. Proces poznávania je procesom uvedomelého prenikania do podstaty objektívnej reality. Stupeň tejto uvedomelosti v gnozeologicko-teoretickom zmysle je determinovaný v každej spoločensko-historickej etape stupňom rozvoja spoločenského vedomia. Tento stupeň je aspektom rozvoja spoločnosti. Vyjadruje, do akej miery sa spoločenské bytie adekvátne postihuje a poznáva, a súčasne do akej miery je principiálne (v pláne možností) meniteľné, transformovateľné.

Podľa toho, do akej miery sa poznáva spoločenské bytie spoločenským ve-

domím, do akej miery sa postihuje zložitost' spoločenského bytia, jeho protirečivosť a dominantné protirečenia, determinuje sa vlastne aj stupeň poznávania skutočnosti, jeho dynamika, univerzálnosť a pod. Totiž čím adekvátnejšie sa postihne aktuálny stav spoločenského bytia, tým lepšie sa postihnú dominantné smery, tendencie vývinu spoločenského bytia, tým viac sa stáva spoločenské vedomie relatívne samostatnejším. Inakšie povedané, to vlastne značí, že práve v tejto situácii ide o najužšie spojenie spoločenského bytia a spoločenského vedomia.

Je nepochybné, že vzhľadom na ďalšie aspekty relatívnej samostatnosti spoločenského vedomia treba teraz vo všeobecnosti konštatovať vzájomné ovplyvňovanie jednotlivých prvkov spoločenského vedomia. Práve toto ovplyvňovanie tvorí vo všeobecnosti jeden prvok podmienok poznávania v tej-ktorej spoločensko-historickej rovine, ktorý výrazne determinuje aj poznávací proces.

3. Ďalej uvádzame ako prvok štruktúry podmienok poznávania experimentálne podmienky, či lepšie povedané *experimentálne prostriedky*. Vo všeobecnosti ich možno pokladať za moment, ktorý do istej miery charakterizuje stupeň rozvoja spoločenskej praxe. Tak nám vlastne experimentálne prostriedky vystupujú ako materializovaný výraz stupňa ovládania prírodných a spoločenských procesov. Experimentálne prostriedky ako zložka, v súčasnosti veľmi aktívna zložka (10, s. 62) experimentálnej situácie vážne determinujú poznávací proces pri prenikaní do podstaty materiálnych javov. Preto ich považujeme, okrem iného, za zložku podmienok poznávania.

4. Ako ďalšiu zložku podmienok poznávania uvádzame stupeň rozvoja *teoretického poznávania*, osvojovania si skutočnosti. Ide o také závažné momenty, ako vedecko-teoretická atmosféra doby, metodologické a heuristické postupy, existujúce rozvinuté teórie (3, s. 314—5), fundamentálne pojmy, existujúce logické prostriedky (9, s. 287). Pôsobenie tohto stupňa rozvoja teoretického poznávania skutočnosti je v ďalšom postupe poznávania skutočnosti veľmi veľké. Prirodzene, jeho funkčné zaradenie ako jednej zložky podmienok poznávania je veľmi mnohostranné.

5. Za ďalšiu zložku podmienok poznávania budeme považovať celý komplex *spoločensko-ideologických faktorov*. Význam tohto prvku podmienok poznávania v poznávacom procese je nepochybný. Je vo všeobecnosti veľmi diferencovaný, ale neobyčajne veľký. Jeho vplyv sa prejavuje bezprostredne alebo veľmi sprostredkovane, buď progresívne, alebo regresívne.

6. *Jazyk* uvádzame ako ďalšiu zložku podmienok poznávania (3, s. 314; 9, s. 287; 11, s. 167). Ako materializovaný prostriedok myslenia či súhrn prostriedkov fixovania fylogeneticky dosiahnutého stupňa poznávania skutočnosti sa zaraďuje ako prvok podmienok poznávania. Od stupňa rozvoja jazyka, od jeho dynamiky a vnútornej pružnosti jeho prvkov závisí adekvátne vystihnutie poznávanej skutočnosti. Domnievame sa, že význam jazyka v poznávacom procese stúpa v takej miere, v akej prenikáme do hlbších úrovní objektívnej skutočnosti. Teda od dynamiky jazyka závisí aj stupeň postihovania, vyjadrovania a poznávania prvkov objektívnej skutočnosti.

Na záver tejto časti možno zhrnúť prvky podmienok poznávania. Urobíme to v istej klasifikácii, v dvoch rôznych triedach takto:

1. Materiálne zložky podmienok poznávania:
 - a) spoločenská prax,
 - b) experimentálne prostriedky,
 - c) jazyk.
2. Ideálno-teoretické zložky podmienok poznávania:
 - a) spoločenské vedomie,
 - b) teoretické myslenie,
 - c) spoločensko-ideologické faktory.

Zaujímavým problémom by bolo skúmať, v akej miere sa zúčastnili jednotlivé zložky podmienok poznávania, prirodzene, diferencovaným spôsobom, na historickom postupe poznávania.

Povaha podmienok poznávania

O význame podmienok poznávania či ich mieste v procese poznávania v konkrétnych súvislostiach bude reč v ďalšej časti. Na úvod treba povedať, že podmienky poznávania sú nevyhnutnou zložkou poznávacieho procesu. Prirodzene, nie dominantnou zložkou, ktorá by určujúco podmieňovala výsledky poznávacieho procesu. Toto tvrdenie vyplýva z východiskových princípov gnozeológie marxistickej filozofie, budovanej na dôsledne materialistickom monizme, a teda na dialektických pozíciách. Skutočnosť je materiálna a existuje v neprestajnom pohybe, v ustavičnom vývine. Nekonečne bohatá materiálna skutočnosť má teda dialekticko-materiálno-procesuálnu povahu. Jednotlivé zložky, stránky a momenty materiálnej skutočnosti vzájomne súvisia a ustavične na seba pôsobia. Aj stanovisko nazerania na existujúce a mimo vedomia prebiehajúce súvislosti nie je úplne pasívne, v zmysle izolovanosti od vzájomných súvislostí. Predpokladá myšlienkovú abstrakciu, vyčlenenie daného javu z istých závislostí. Avšak toto zasahovanie principiálne predpokladá vo svojich genetických súvislostiach materiálne pôsobenie na hmotné javy. Predpokladá sa teda istý zásah do prebiehajúcich vzájomných súvislostí. Avšak toto zasahovanie v rámci nazerania či z aspektu nazerania je založené na postihovaní len veľmi jednoduchých javov.

Ide však o to, aby sa existujúce, objektívne existujúce pôsobenia hmotných jednotlivín modifikovali, orientovali, ovládali, zapájali do nových a nových situácií a súvislostí. To však môže robiť subjekt poznávania s objektom poznávania len v rámci podmienok poznávania. Práve dialektická jednota subjektu a objektu i podmienok poznávania robí možnými existencie týchto zložiek poznávacieho procesu. Nie je možné ich od seba oddeľovať. Podmienky poznávania sú vlastne komplexom prostriedkov, ktoré umožňujú vyčleniť objekt poznávania z objektívnej reality. Akademik Hrušovský (12, s. 363) hovorí o procese spracovávaní. O prechode bytia nejako peratickeho a diferencovaného do formy empiricko-praktických predmetov. Podobne, ale v iných súvislostiach

hovorí Saġatovskij (13, s. 57, 58) o procese vyčleňovania predmetov z neko-
nečného objektu ako určitých kontextov prakticko-ludskej činnosti. Domnievame
sa, že práve podmienky poznávania umožňujú tento proces spredmetňovania.
Práve vzájomné pôsobenie objektu s inými materiálnymi jednotlivinami, ktoré
je „princiipiálne programované“ možnosťami podmienok poznávania, umožňuje
postup poznávania skutočnosti. Z uvedených prvkov podmienok poznávania
tu zohrávajú dominantnú úlohu materiálne podmienky poznávania. Materiálne
podmienky poznávania vytvárajú predpoklady pre teoretické zosystematizovanie
pojmov, princípov, ideí, zákonov, teórií, hypotéz, experimentálnych faktov
a vôbec empirických faktov ako odrazov javov objektívnej reality.

Podmienky poznávania, ako sme už konštatovali, treba pokladať za ne-
vyhnutnú zložku poznávacieho procesu. Vystupujú ako možnosť obohatenia
poznávania skutočnosti. Za účasti aktívneho faktoru — subjektu poznávania
— sa potom realizuje prechod možnosti do skutočnosti. Tu si treba znova uve-
domiť dialektickú jednotu subjektu poznávania, objektu poznávania a podmie-
nok poznávania v celej ich komplexnosti. Vzhľadom na to, že podmienky po-
znávania sú výtvormi človeka, sú svojou povahou „priehľadné“. To znamená,
že ich funkcie v poznávacom procese sú programované za účelom hlbšieho
postihovania skutočnosti. Podmienky poznávania sú teda vo všeobecnosti pro-
striedkami umožňujúcimi poznávanie skutočnosti. Ich základná funkcia, gno-
zeologická funkcia, spočíva v tom, že vytvárajú sféru možných vzájomných
pôsobení objektu a subjektu poznávania v rôznych rovinách poznávania objek-
tívnej skutočnosti.

Podmienky poznávania sú tak nevyhnutnou stránkou poznávacieho pro-
cesu. Avšak nie sú postačujúcou podmienkou poznávania. Umožňujú poznávací
kontakt medzi objektom poznávania a subjektom poznávania. Teda prostred-
níctvom podmienok poznávania sa realizuje kontinuita medzi subjektom pozná-
vania a objektom poznávania. Avšak práve tak, ako sa realizuje táto kontinuita
medzi objektom a subjektom poznávania, realizuje sa prostredníctvom podmienok
poznávania aj diskontinuita objektu a subjektu poznávania. Na jednej strane
sa uskutočňuje kontinuita, spočívajúca v tom, že nastáva poznávanie skutoč-
nosti. Teda zhoda, aspoň pokiaľ ide o obsah odrazu, poznatku s objektom.
Na druhej strane sa realizuje diskontinuita objektu a subjektu poznávania,
spočívajúca v tom, že podmienky poznávania umožňujú okrem iného vyčlenenie
objektu poznávania z objektívnej reality ako celku. Napokon cez podmienky
poznávania vyčlenený objekt poznávania projektuje svoje pôsobenie na subjekty
poznávania, ktoré sa v ňom transformujú na ideálne prvky. Bez podmienok
poznávania by sa ani jeden ani druhý proces vymedzenia nerealizoval. V uve-
denom je vlastne obsiahnutá dialektická jednota subjektu, objektu a podmienok
poznávania. Táto tesná dialektická spätosť je daná aj štruktúrou podmienok
poznávania. Práve tieto podmienky vytvárajú predpoklady pre dialektickú jed-
notu všetkých troch prvkov poznávacieho procesu, a teda vlastne proces pozná-
vania v celej jeho zložitosti.

Nemenej zaujímavým problémom je skúmanie subjektu, objektu a pod-

mienok poznávania v uvedenej dialektickej jednote, otázka, ktorá zložka podmienok poznávania a akým spôsobom sa zúčastňuje v jednotlivých etapách rozvoja poznávania objektívnej skutočnosti. Je nevyhnutné konštatovať vzhľadom na zložitosť poznávacieho procesu a na zložitosť podmienok poznávania, že v rôznych etapách rozvoja poznávania objektívnej skutočnosti bude hrať dominantnú úlohu niektorá zložka alebo istý súhrn prvkov podmienok poznávania. V tejto súvislosti máme na mysli miesto jednotlivých prvkov štruktúry podmienok poznávania v dejinnom postupe poznávania. Avšak pri jemnejšej analýze sa objavuje aj problém diferencovanej účasti jednotlivých prvkov podmienok poznávania v rámci vývinu jednotlivých teoretických disciplín. Čím viac sa vyvíjalo ľudské poznávanie skutočnosti, tým viac sa začína zvyrazňovať význam, dôležitosť takých prvkov podmienok poznávania, ako je experiment, teoretické poznávanie a jazyk.

Vo všeobecnej rovine uvažovania treba konštatovať (a možno to doložiť aj historickými faktami), že v istých etapách dialektického vývinového procesu rozvoja ľudského poznávania nastávajú určité dočasné „negatívne“ pôsobenia podmienok poznávania. Z takýchto rôznych vplyvov možno konštatovať isté upevňovanie stanoviska apriorizmu v poznávaní, ak sa poruší skutočná dialektická jednota subjektu, objektu a podmienok poznávania. Prirodzene, za istých okolností sa môže narušiť uvedená dialektická súvislosť uvedených prvkov poznávacieho procesu pravdepodobnejšie v takých situáciách, keď sa začína poznávať špecifický objekt. Objekt, ktorý patrí do neklasického sveta, t. j. buď do mikroreality, alebo do megareality.

Podmienky poznávania a problematika priestoru a času

Pri analýze štruktúry podmienok poznávania sa ukázala zaujímavá okolnosť. Išlo o dialektickú spätosť či prechod, relatívnosť podmienok poznávania, prvkov podmienok poznávania a poznatkov-výsledkov poznávacieho procesu. Podmienky poznávania umožňujú dospieť k novým poznatkom. Tieto nové poznatky sa za istých okolností stávajú v ďalšom vývine zložkami poznávacieho procesu ako podmienky poznávania. Či už v „materializovanej“ forme, keď patria medzi materiálne podmienky poznávania, alebo ako teoreticko-ideálne podmienky poznávania. Ide teda o dialektickú vnútornú spätosť, vzájomné dialektické ovplyvňovanie, prechody medzi poznatkami a podmienkami poznávania. Na pozadí toho, čo sme doteraz uviedli, chceli by sme poukázať na niektoré dominanty pôsobenia podmienok poznávania pri budovaní určitých koncepcií priestoru a času.

Najprv niekoľko poznámok o vzťahu podmienok poznávania a Newtonovej koncepcie priestoru a času. Sama Newtonova koncepcia je vlastne istou syntézou predstáv vytváraných už od čias antickej atomistickej filozofickej reflexie podstaty priestoru a času, ktorú možno nazvať koncepciou absolútneho priestoru a času. Uznáva sa objektívna existencia nehmotných entít priestoru a času, ktoré sú navzájom od seba, ale aj od hmoty absolútne nezávislé, sú absolútne vo svojej

existencii. Pritom tieto nehmotné entity, t. j. absolútny priestor a čas, aj napriek tomu, že sú nepozorovateľné, pokladajú sa za univerzálne schránky všetkého bytia. Bez ďalšieho spomínania aspektov takto chápaného priestoru a času možno urobiť isté závery:

1. Dospel sa k formulovaniu či k uznaniu jednej formy priestoru a času, ktorá má univerzálny charakter.

2. Ide vlastne o „ontologizáciu“ priestoru euklidovskej geometrie. Pritom treba v tejto súvislosti konštatovať, že práve táto geometria je odvodená z reálne existujúcich makroskopických javov a procesov.

K takejto koncepcii priestoru a času sa v Newtonovom prípade dospel aj z toho dôvodu, že podmienky poznávania v jeho dobe, teda na inom stupni rozvoja spoločnosti, veľmi úspešne podporovali či podmienovali formulovanie tejto koncepcie priestoru a času. Išlo predovšetkým o určité (vtedy prirodzené) absolutizovanie teoretickej konštrukcie sveta. Zvýrazňovala sa jeho absolútnosť v zmysle jedinstvi. Prejavovalo sa to v absolutizácii fyzikálnych zákonov. Keďže mali univerzálny charakter, vyžadoval sa (ide vlastne o vzájomnú podmienenosť, dialektickú súvislosť) aj univerzálny, jediný priestor a čas. V tejto koncepcii absolútneho priestoru a času išlo o zvýrazňovanie, ba presnejšie povedané o absolutizovanie makroskopických podmienok poznávania. Navyše sa prijímala „homogénnosť“ javov objektívnej reality voči makroskopickým podmienkam poznávania. Tak sa vlastne neproblematizoval význam podmienok poznávania v procese poznávania. Vychádzajúc z takto implicitne chápaných podmienok poznávania, vytvoril sa základ pre absolutizovanie priestorových a časových vlastností makrojavov (vzhľadom na homogénnosť javov objektívnej skutočnosti vôbec) nielen na empirickej, ale aj na teoretickej rovine. Avšak práve preto, že absolútny priestor a čas sú principiálne nepozorovateľné, obsahovala táto koncepcia priestoru a času možnosť negácie seba samej. Toto vnútorné protirečenie bolo determinované skutočnosťou, že na teoretickej rovine sa adekvátne nepostihla povaha javov skutočnosti.

Ak berieme do úvahy Leibnizovu koncepciu priestoru a času, ktorá sa nazýva aj koncepciou vzťahového či relačného priestoru a času, môžeme konštatovať, že predstavuje odlišnú koncepciu, než je Newtonova koncepcia. Pritom podmienky poznávania vo všeobecnosti boli pre oboch, pre Leibniza aj pre Newtona, rovnaké.

Avšak medzi oboma týmito koncepciami priestoru a času predsa len nachádzame isté analógie (4, s. 63 a n.). Newton zvýrazňuje absolútnosť priestoru a času, jeho jednosť a univerzálnosť (práve toto je v princípe nepozorovateľné). Pozorovateľný je iba relatívny priestor a čas. Leibniz sa prikláňa, naopak, k opačnému stanovisku: odmieta jediný, absolútny, substancionálny priestor a čas. Toto stanovisko v dôslednom domyslení vedie k uznaniu mnohosti priestorových foriem a časových foriem. Avšak tieto formy priestoru a času nie sú pozorovateľné. Podmienky poznávania ako prvok procesu poznávania, ktorý umožňuje svojrázny priesečník sociálneho a nesociálneho, neumožňuje vo svojej dobe odhalenie neklasických fenoménov. Ako určitá vnútorná rezignácia na toto protirečenie sa

v Leibnizovom systéme názorov nakoniec objavuje nejaký absolútny fenomén — predurčená harmónia vecí, javov, procesov, a teda aj ich priestorových a časových vlastností a poriadkov.

Možno vlastne konštatovať, že u oboch, u Newtona aj u Leibniza sa určitým spôsobom robí univerzalizácia priestorových a časových vlastností, ktoré sú známe zo sféry každodennej skúsenosti. Dané je to aj tým, že podmienky poznávania neumožňovali prezentovať javy, ktoré by prekračovali rámec „geocentrického“ sveta. Z toho vyplýva potom aj absolutizovanie charakteru týchto podmienok poznávania. Prirodzene, prejavovalo sa to v rôznych momentoch celkového obrazu sveta, ako aj v chápaní či riešení podstaty priestoru a času.

Subjektivistický variant tejto univerzalizácie priestoru a času vytvoril I. Kant. Kant svojím stanoviskom apriórnej transcendentality subjektivizuje a apriorizuje všeobecnosť, nevyhnutnosť ako prvky rozumu. Tieto prvky sa tak stávajú základom systematizácie subjektívnej prezentácie sveta fenoménov. Domnievame sa, že to, čo podliehalo u Kanta subjektivizácii a apriorizácii, sú vlastne niektoré aspekty podmienok poznávania. Pritom najväčším momentom, hoci to nie je gnozeologicky explicitne formulované, je makroskopickosť podmienok poznávania. Tu treba do istej miery vyzdvihnúť Kantovu zásluhu. On vlastne v deformovanej podobe, v rámci východísk nastolil problém významu podmienok poznávania. Vyriešiť tento problém už nemohol. Bolo to možné až v rámci adekvátneho dialektickomaterialistického prístupu.

Kant subjektivizuje — ako sme už načrtli — univerzalizáciu priestoru a času, keď považuje priestor a čas za subjektívne apriórne podmienky každej možnej skúsenosti. Pritom vlastne ide o určitú kongruenciu tejto univerzalizácie. Univerzalizuje sa v tejto podobe klasický priestor a čas. Nie je možná mnohosť priestorov a časov a najmä nie časov (teda foriem priestoru a času), lebo by sa narušila jednota osobnosti. (5)

Avšak začiatkom 20. stor. fyzikálna veda ruší obzor úzkeho klasického nazerania. Preniká k novým javom, procesom, ktoré svojou povahou patria do neklasického, negeocentrického sveta (v širokom zmysle slova), jednoducho nie do sféry makroreality, ale buď do sféry mikroreality, alebo do megareality. Postup fyzikálneho poznávania 20. stor. čoraz presvedčivejšie vedie k záveru, že skutočne ide o neklasické objekty, ktoré nemožno explikovať už vybudovanými teoretickými prostriedkami. Ide teda o veľmi závažné rozdielnosti svetov objektívnej skutočnosti. Aj napriek akejkolvek odlišnosti uvedených svetov, sú to predsa len prvky objektívnej reality, sú to materiálne svety. Napriek rôznym teoretickým postupom nemarxistických filozofických prístupov sa pri interpretácii týchto neklasických svetov, čo je samozrejmé, porušuje princíp materiálnej jednoty sveta.

Jedným variantom idealistického (a teda z tohto hľadiska nevyhnutného) narušenia princípu materiálnej jednoty sveta je stanovisko eliminačných koncepcií priestoru a času. Z aspektu týchto koncepcií sa javy makroreality eliminujú z priestorových a časových súvislostí a nepripúšťa sa, že by mali priestorové a časové vlastnosti. Týmto stanoviskom sa vlastne odmieta atributívnosť priestoru a času. Priestor a čas sú nejakými efemérnymi, neuniverzálnymi aspektami skutočnosti.

Nepochybne, ako sme už uviedli, podmienky poznávania zohrávajú určitú úlohu aj pri koncipovaní eliminačných koncepcií priestoru a času. Štruktúra podmienok poznávania sa v priebehu posledných 200—300 rokov v podstate nezmenila. Zmenili sa len jednotlivé prvky danej štruktúry, zmenila sa ich povaha. Práve takáto principiálne nezmenená štruktúra podmienok poznávania vedie k takým rozdielnym záverom, ako sú už skôr uvedené univerzalizácie priestoru a času a potom eliminačné koncepcie priestoru a času. Aj napriek tomu, že sa toto všetko zdá paradoxné, predsa sa dá vysvetliť tým, že sa poukáže, aký význam majú podmienky poznávania pri formovaní základných predpokladov eliminačných koncepcií priestoru a času.

Človek svojou podstatou je makroskopický systém. Prvok, ktorý — ontologicky zvýraznené — patrí do klasifikického sveta, do makroreality. Ako spoločenská bytosť, svojou činnosťou a spoločenskou praxou realizuje a obnovuje interakcie s prvkami makroreality. Na základe týchto súhrnov interakcií formuluje si isté predstavy o priestorových a časových vlastnostiach skutočnosti. Na určitom stupni rozvoja poznávania skutočnosti sa tieto predstavy formulujú do systematickej vedeckej koncepcie priestoru a času. Vyšlo sa z poznávania prvkov makroreality, ale po vybudovaní uvedenej koncepcie sa táto makrorealita všeobecne ontologizuje. Jedným z predpokladov umožňujúcim túto ontologizáciu je fakt, že človek v procese poznávania vždy musí používať experimentálne prostriedky, ktoré majú makroskopický charakter. Tým sa vlastne jedna forma priestoru a času, makropriestor a makročas, stáva univerzálnou vo sfére experimentálnej skúsenosti (6, s. 30), v empirickej sfére, a na základe „hypostazovania“ aj pre celú skutočnosť.

Práve tento v istom zmysle nemenný prvok podmienok poznávania môže viesť v metafyzickom postupe k absolútnej univerzalizácii makropriestoru a makročasu a takto k uznaniu len jednej formy priestoru a času. Je to nejaký základný, jediný, fundamentálny priestor a čas. Nijaké neklasické svety, javy ani efekty neexistujú. Zvýrazňuje sa kvantitatívnosť bez ohľadu na jej dialektickú spätosť s kvalitou. Metafyzicky sa zvýrazňuje kontinuita na úkor dialektickej jednoty kontinuity a diskontinuity. Alebo na druhej strane ďalej sa zjednodušuje, ak sa absolútne uznáva priestorová a časová povaha makrojavov, a ďalšie svety, neklasické svety sú mimo priestoru a času, nemajú priestorovú ani časovú povahu. Toto je stanovisko eliminačných koncepcií priestoru a času.

Ako sme už konštatovali na iných miestach, eliminačné koncepcie priestoru a času vychádzajú z tohto základu: Priestor a čas bežnej makroskopickej skúsenosti je práve presne definovaný na špeciálnovedeckom poznávaní operačnými procedúrami. V klasickom svete, ale aj v teóriách sa používajú hodiny a meradlá makroskopického charakteru, ktoré sú základom, nositeľom operačných procedúr. Avšak ich infinitezimalizácia nie je možná. Podľa Zimmermana (7) potom priestorová ani časová charakteristika mikroobjektov neexistuje. Nanajvýš sa snažíme vyprodukovať priestorovú a časovú charakteristiku. Makroskopické experimentálne prostriedky vytvárajú možnosť koincidencie priestorových a časových vlastností makroskopických systémov a nepriestorových i nečasových vlastností

mikroskopických systémov. Takto zložky a vôbec podmienky poznávania umožňujú extrapolovať „pocit“, návyk existencie makroskopických systémov v priestorových a časových súvislostiach, prenášať ich aj na mikroskopické systémy. Podobne je to aj u Chewa (8).

Podmienky poznávania sú a budú vždy takými prostriedkami, ktoré umožňujú realizáciu poznávacieho procesu. Niektoré zložky podmienok poznávania budú mať vždy makroskopický, „klasický“ charakter (napr. experimentálne prostriedky). Z dialektickomaterialistického stanoviska umožňujú realizovať kontakt s hmotnými javmi odlišnej povahy (prvkami neklasických svetov), ako aj s tými hmotnými javmi, ktoré zatiaľ neboli predmetom poznávania. V procese poznávania týchto neklasických javov sa musí nevyhnutne prejavíť práve ich neklasickosť. Postupne sa budú projektovať prostredníctvom podmienok poznávania ich špecifické vlastnosti. A práve v tomto procese prenikania, hlbšieho poznávania prvkov neklasických svetov sa v uvedených koncepciách dialekticky nepostihuje skutočný význam podmienok poznávania. Práve preto je potom možné dospieť buď k mechanizmu, teda k zvýrazňovaniu výlučnej klasickosti skutočnosti, k univerzalizácii makropriestoru a makročasu, alebo sa zvýrazňuje úplná odtrhnutosť, diskontinuita týchto svetov, čo napokon vedie k eliminačným stanoviskám. Teda eliminačné koncepcie priestoru a času sú do istej miery determinované aj tým, že sa nepostihne dialektická zložitosť poznávacieho procesu, a teda ani miesto podmienok poznávania v tomto procese.

Súčasný stupeň rozvoja spoločenskej praxe umožňuje potvrdiť, že existujú nespočetné neklasické svety. Informácie o nich dostávame prostredníctvom makroskopických experimentálnych prostriedkov. Tieto prostriedky sú zložkami, ktoré umožňujú projekciu neklasických zložiek (v tomto prípade zvýrazňujeme mikrorealitu) na pozadie makroskopickej skúsenosti. Avšak makropristroje sú zložkami makroreality a vo všeobecnosti ich formou existencie je makropriestor a makročas. Teda prvky neklasických svetov sa projektujú na pozadie makroskopickej formy priestoru a času.

Len z dialektickomaterialistického stanoviska možno dospieť k vedeckému postihnutiu neklasických svetov, a teda aj priestorových a časových vlastností. Práve dialektický materializmus odmieta uznať existenciu priestoru a času ako takého, ale hovorí o jednote absolútnej a relatívnej priestoru a času. Hovorí o tom, že priestor a čas sú atributívne vlastnosti hmoty, a súčasne zvýrazňuje to, že priestor a čas závisia od povahy hmotných prvkov určitej oblasti objektívnej reality. Teda existuje veľké množstvo foriem priestoru a času. Tieto formy priestoru a času možno poznávať na základe toho, že sú formami existencie hmotných javov, ktoré sú vo vzťahu univerzálnej súvislosti.

Práve súčasný stav rozvoja špeciálnovedeckého poznávania a predovšetkým fyziky veľmi explicitne postihuje aktivitu subjektu v poznávacom procese. Jednou stránkou tejto aktivity je konštatovanie faktu existencie podmienok poznávania v poznávacom procese (3, s. 301). A nielen konštatovanie ich existencie, ale aj vysvetlenie ich vážnej funkčnosti v poznávaní. Sú to elementy, ktoré na základe fundamentálneho predpokladu poznávania skutočnosti — existencie univerzálnej

súvislosti a podmienenosti javov — umožňujú dialekticky „homogenizovať“, spredmetňovať neklasické svety. A práve v tomto prenikaní súčasná veda dospieva k tomu, že vlastne teória objektu je súčasne aj teóriou poznávania tohto objektu.

LITERATÚRA

1. ZIGO, M.: K filozofickému významu zákona zachovania energie. Otázky marxistickej filozofie, 1965, č. 5.
IVANOV, V. G.: Determinizmus v filozofii i fizike. Leningrad 1974.
2. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1965.
3. DYŠLEVYJ, P. S.: V. I. Lenin i filozofskie problemy relativistskoj fiziki. Kijev 1969.
4. MANEJEV, A. K.: Prejemstvennosť v rozvitiji kategorij prostranstva, vremeni a dvizenija. Minsk 1971.
5. WARD, K.: The Unity of Space and Time. Philosophy, Vol. 42, 1967, č. 159.
6. MOSTEPANENKO, A. M.: Prostranstvo i vremia v makro-, mega-, i mikromire. Moskva 1974.
7. ZIMMERMAN, E. I.: The Macroscopic Nature of Space-time. American Journal of Physics, Vol. 30, 1962, č. 2.
8. CHEW, G. F.: The Dubious Role of Space-time Continuum in microscopics Physics. Science progress, Vol. 51, č. 204.
9. Proceedings of the World Congress of Philosophy. Vol. 2, Sofia 1973.
10. Gnoseologičeskie problemy izmerenij. Kijev 1968.
11. ALBRECHT, A.: Ob aktivnoj roli jazyka v procese poznaniija. Voprosy filozofii, 1974, č. 3.
12. HRUŠOVSKÝ, I.: K problémom ontológie. Filozofia, 1974, č. 4.
13. SAGATOVSKIJ, V. N.: „Točnost“ kak gnoseologičeskoje poňatije. Filozofskie nauki, 1974, č. 1.

УСЛОВИЯ ПОЗНАВАНИЯ И ПРОБЛЕМА УНИВЕРСАЛЬНОСТИ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ

Эмиль Драгунь

Процесс развития конкретно-научного познания при проникании в неклассические миры вновь выдвигает проблему сложности познавательного процесса. Проявлением активности субъекта в познании является необходимая составная часть этого процесса — условия познания. Исходя из существования универсальной диалектической связи явлений материальной действительности, условия познания — материальные или идеально-теоретические — позволяют реализовать процесс опредмечивания или диалектической гомогенизации явлений действительности. Метафизическое решение места условий познания в процессе познания вело также к возникновению концепций, отрицающих универсальность пространства и времени.

BEDINGUNGEN DER ERKENNTNIS UND DAS PROBLEM DER UNIVERSALITÄT VON RAUM UND ZEIT

Emil Dragúň

Durch den Entwicklungsprozess der einzelwissenschaftlichen Erkenntnis beim Vordringen in nichtklassische Welten wird das Problem der Kompliziertheit des Erkenntnisprozesses von neuem an die Tagesordnung gebracht. Die Aktivität des Subjekts in der Erkenntnis stellt einen notwendigen Bestandteil dieses Prozesses dar — eine Bedingung der Erkenntnis. Ausgehend aus der Existenz eines universellen dialektischen Zusammenhanges der Erscheinungen der materiellen Wirklichkeit, der Bedingung der Erkenntnis — ob es nun um materielle oder ideell—theoretische geht — gewinnen wir die Möglichkeit den Prozess der Objektivierung oder dialektischen Homogenisierung der Erscheinungen der Wirklichkeit zu realisieren. Eine metaphysische Lösung der Stellung der Erkenntnisbedingungen im Prozesse der Erkenntnis führte auch zur Entstehung von Konzeptionen, die die Universalität von Raum und Zeit negieren.